

Lingvokulturologiya nuqtai nazaridan “konsept” tushunchasi

Maxmudova Gulchexra Dilshadbekovna

Andijon Davlat Tibbiyot Instituti

Xorijiy tillar kafedrası, o'qituvchi

e-mail:makhmudovagulchekhra1975@gmail.com

Annotatsiya: Til madaniyatidagi "kontseptsiya" tushunchasi ma'lum bir jamoaning tili va madaniyati bilan bog'liq bo'lgan maxsus bilim turini anglatadi. Tushuncha murakkab tushuncha bo'lib, o'z ichiga lingvistik iboralar, bog'langan ma'no va assotsiatsiyalar hamda madaniy me'yorlar va qadriyatlarni o'z ichiga oladi.

Kalit so'zlar: tushuncha, tilshunoslik, terminologiya, atama, til.

Аннотация: Понятие «концепт» в языковой культуре обозначает особый вид знаний, относящийся к языку и культуре конкретного сообщества. Концепт – это сложное понятие, включающее в себя лингвистические выражения, связанные с ними значения и ассоциации, а также культурные нормы и ценности.

Ключевые слова: понятие, лингвистика, терминология, термин, язык.

Annotation: The concept of “concept” in linguistic culture denotes a special type of knowledge related to the language and culture of a particular community. A concept is a complex concept that includes linguistic expressions, associated meanings and associations, as well as cultural norms and values.

Key words: concept, linguistics, terminology, term, language.

“Til va tafakkur” muammosi tilshunoslikning eng qadimiy va noaniq muammolaridan biridir. Bu savolning asosiy ziddiyati til va tafakkur o'rtasidagi munosabatlar tabiatiga bog'liq: til fikrni aniqlaydimi yoki aksincha, fikr so'zlar avlodiga turtki beradimi? Bu mavzuda hali tilshunoslikda debatlar olib borilmoqda.

Biz L.S.Vigotskiy va S.L.Rubinshteynlar tomonidan ilgari surilgan fikrlash muammosini o'rganishda ikki yo'nalishni ko'rib chiqamiz. L.S.Vigotskiy tarixiy yondashuv fikrlashning psixologik tabiatini tushunishning kalitidir, deb hisoblaydi. L.S.Vigotskiyning fikriga ko'ra, inson faoliyati aqliy faoliyatdagi maxsus hodisalardir, masalan, til, belgilar, tushunchalar va boshqalar tufayli ruhiy jarayonlarni boshqaradi. O'z navbatida, belgilar, ma'nolar voqelikning umumlashgan in'ikosidir, binobarin fikrlashni haqiqatdan ajratish mumkin emas. “...Tafakkurning asosiy vazifasi voqelikni bilish va aks ettirish ekan, tabiiyki, voqelikdan tashqarida hisoblangan bu tafakkur harakatga aylanadi! Sharpalar, xayoliy be'mani tasavvurlar, doira bo'lib ashula aytishlar, lekin bular haqiqiy mazmunli fikrlash emas...”¹.

S.L.Rubinshteynning konseptiga ko'ra, fikrlash insonning o'zaro ta'siri bilan belgilanadi. Biroq, obyekt bevosita fikrlashni aniqlamaydi, balki aqliy faoliyatning ichki qonunlari orqali aniqlanadi, analiz, sintez, abstraktsiya va umumlashtirish qonuniyatlarini yoritib beradi. Uning ifodasiga

¹ Выготский, Л. С. Мышление и речь Текст. –В 6 т. Т. 2 /Л. С. Выготский. –М: Педагогика, 1982. Т. 2.–С.34

ko'ra, "fikrlash jarayoni ayni paytda undagi bilimlarning harakatidir. Bu fikrlashning mazmuniy tomonini tashkil qiladi". Tafakkur tizimi shaxs sifatida rivojlanadi "ilmiy bilimlar tizimini ularda qo'yilgan fikrning mantiqiy tuzilishi bilan ustamalar, predmetning obyektiv mantig'ini aks ettiradi"².

Konseptual tahlil, E.S.Kubryakovaning ta'kidlashicha, garchi u semantik tahlil bilan aloqa nuqtalarini ochib bersa-da, boshqa yakuniy maqsadlarga ega. Agar ikkinchisi so'zning semantik tuzilishini tushuntirishga, uni amalga oshiradigan denotativ ma'noli va konnotativ ma'nolarni aniqlashga qaratilgan bo'lsa, konseptual tahlil bitta belgi ostida jamlangan va so'zning mavjudligini oldindan belgilab beradigan umumiy tushunchalarni izlash, ma'lum kognitiv tuzilma sifatida namoyon bo'ladi. Semantik tahlil so'zni aniqlashtirish bilan bog'liq, konseptual tahlil dunyo haqidagi bilimga o'tadi. Konseptlar deganda dunyoning umumiy konseptual modeliga kiruvchi belgilar, ong birliklari mazmuni tasvirlarini tushunamiz³.

E.S.Kubryakovaning fikricha, nomlashning konseptual tahlili turli shakllarda bo'lishi mumkin. Masalan, A.Vejbitskaya ko'rsatganidek, odatiy konkret lug'at ortidagi konseptlar va hukmlarni o'rganishi mumkin. Davrning kalit so'zlarini konseptual tahlil qilish mumkin. Freym semantikasi usulidan foydalanib, so'zlarning ma'lum sinflari orqasida qaysi bilim tuzilmalari turishini aniqlashga harakat qilish mumkin.

Nihoyat, E.V.Klark taklif qilganidek, klassifikatorlarni, ya'ni predmetlarni eng oddiy turkumlash uchun ishlatiladigan so'zlarni va hokazolarni tahlil qilish mumkin⁴.

I.A.Zimnyayaning fikriga ko'ra, umumlashtirilgan va insoniyat tajribasini aks ettirish mazmunini aniqlash sifatida til "inson bilimi va shaxsiy rivojlanishi, birinchi navbatda, aloqa va mavzu faoliyati orqali amalga oshiriladi. Bu holat tadqiqotlarimiz uchun asos bo'lib xizmat qiladigan insonlarning moddiy va ma'naviy faoliyatini ham aks ettiruvchi "tabiat" ning lingvistik va madaniy konseptini o'rganish, umumlashgan inson tajribasi haqida ko'proq bilib olish imkonini beradi⁵.

Til va tafakkur o'rtasidagi munosabatlar haqida kompromiss yechimlarini qidirish ularning bir tomonlama qarama-qarshiligini inkor etishga olib keluvchi omil: "til tushunishni ifodalashda asosiy vositasi sifatida aks etadi" va boshqa tomondan, bir kishi til orqali haqiqatni toifalaydi.

Ushbu tadqiqot doirasida til va madaniyatning o'zaro munosabatlaridagi muammolari ham katta qiziqish tabiatg'otmoqda, bu uzoq vaqt davomida ko'plab olimlarning nuqtai nazariga tushib, keskin munozaralarga sabab bo'lmoqda. Til va madaniyatning o'zaro bog'liqligi muammosi juda murakkab va ko'p o'lchovlidir. Hozirgi vaqtda uning yechimida bir qancha yondashuvlarni ajratib ko'rsatish mumkin.

Birinchi yondashuvga ko'ra, til va madaniyat o'rtasidagi munosabatlar bir yo'nalishdagi harakatdir. Ma'lumki, til voqelikni aks ettiradi, madaniyat esa bu voqelikning ajralmas tarkibiy qismidir. Shunday qilib, til madaniyatning ko'zguvidir.

Ikkinchi yondashuvda mohiyati tilning madaniyatga ta'siri haqida xulosa qilinib, Y.Sepir g'oyalari asosida B.Vorf tomonidan 30-yillarda ilgari surilgan lingvistik nisbiylik gipotezasiga tayanadi. Bu gipotezaning kuchli versiyasi til odamlarning tafakkuriga, dunyoqarashiga va xulq-atvoriga ta'sir ko'rsatadi. Lingvistik nisbiylik gipotezasining zaif versiyasining tarafdorlari tilda farqlar mavjud deb hisoblayadilar, ammo ular tavsif, sinonimiya va turli xil tushuntirishlar bilan nutqda bartaraf etiladi⁶. Biz bu yondashuvlarni birlashtirish mumkin, deb hisoblaymiz.

² Rubinstein D. The Concept of Action in the Social Sciences / First published: October 1977 <https://doi.org/10.1111/j.1468-5914.1977.tb00385.x>Citations: 16 /

³ Кубрякова Е. С. Краткий словарь когнитивных терминов [Текст]. – М.: Просвещение, 1996. – С.85.

⁴ Kubryakova Ye.S. Ko'rsatilgan asar. –M.: Просвещение, 1996. – С.12.

⁵ Зимняя И.А. Смысловое восприятие текстового сообщения. –М.,1976. –С.27.

⁶ Ворф В. Лингвистической относительности гипотеза –М.,1956. –С. 267.

Uchinchi yondashuvga til va madaniyat o'rtasidagi munosabat haqidagi mulohazalarni keltirish mumkin, unga ko'ra til madaniyat haqiqati hisoblanadi. Ushbu ikki asosiy tushunchaning o'zaro bog'liqligini tahlil qiladigan S.G.Ter-Minasov til madaniyatning ko'zgusi ekanligini, u nafaqat insonni o'rab turgan haqiqiy dunyoni, balki xalqning ongini, mentalitetini, milliy xarakterini, turmush tarzini, an'alarini, urf-odatlarini, axloqini, qadriyat tizimini, munosabatini, dunyoni ko'rishni aks ettiradi. Tilning eng muhim vazifasi madaniyatni saqlab qoladi va uni avloddan avlodga uzatadi⁷.

Milliy madaniyat muammolariga alohida e'tibor berish kerakki, bu odatda ma'lum bir millatning ijtimoiy munosabatlari va qadriyatlari majmui sifatida tushuniladi. Har bir milliy madaniyat ahamiyatli bo'lib, har bir milliy til bir madaniyatlarni ajratib turuvchi o'ziga xoslikni ifodalaydi.

Hozirgi kunda g'oyalar ommalashib bormoqda, unga ko'ra "til va tafakkur" tarzi o'zaro bog'liq. Bir tomondan, til, madaniyat tashuvchilariga tegishli bo'lgan tildan tashqari xususiyatlarini aks ettiradi; boshqa tomondan, tilni o'zlashtirish, so'zning ma'nosi, o'z ona tili tomonidan taklif etilgan nuqtai nazardan dunyoni ko'rish boshlanadi, va tegishli madaniyatga xos bo'lgan dunyoni konseptual bilish bilan birga keladi.

Ma'lumki, bevosita kuzatiladigan qadriyatlar va kishilarning munosabatlari, ularning dunyo haqida, bu dunyodagi hayot haqida qanday fikr yuritishlari tilda o'z aksini topadi va bir vaqtning o'zida shakllanadi va tegishli lisoniy birliklar madaniyatning bu jixatlarini tushunish uchun "bebaho kalitlar"ni ifodalaydi. A.Vejbitskaya bu masalaga bir qator ishlarni bag'ishladi. Uning yondashuviga ko'ra, "tabiiy tillarning har qanday muayyan lingvistik birligida kodlangan har qanday murakkab konsepsiya semantik jixatdan noaniq va universal bo'lgan elementar ma'nolarning muayyan konfiguratsiyasi sifatida ifodalanishi mumkin". Ular barcha tillarda leksik jixatdan kodlangan. Biroq, o'ziga xos lingvistik birliklarni e'tiborga olganda, A.Vejbitskaya ularning talqinida tegishli konsepsiyaning barcha madaniy o'ziga xos xususiyatlarini aks ettirishni zarur deb hisoblaydi⁸.

Biz tadqiqotimizni "tabiat" tushunchasini, ya'ni ingliz, o'zbek va rus madaniyatlariga xos bo'lgan lingvistik xususiyatlarni hisobga olgan holda ko'rib chiqamiz.

XX asrning deyarli birinchi yarmi davomida tilshunoslik tilni shaxsning kundalik ongida boshqaradigan dunyoning "sodda" ko'rinishini tizimli shakllanishi sifatida o'rgandi.

Kelajakda dunyoqarash muammosiga qiziqish sezilarli darajada oshdi va XX asrning oxiriga kelib, inson dunyoqarashini shakllantirishda tilning roliga bag'ishlangan ko'plab asarlar mavjud (G.A.Brutyay, G.V.Kolshanskiy, B.A.Serebrennikov, V.A. Maslova, Y.S.Kubryakova). Masalan, G.A.Brutyay tilning falsafiy tabiati, bu jarayonda tilning faoliyati muammosi, dunyoning odamlar ongida aks etishi bilan bog'liq barcha savollarning alohida qiziqish tabiatg'otishini qayd etadi. Shu bilan birga, muallif til faoliyati tashqi olamni aks ettirish natijasi tilda sobit bo'lishi, unda to'planib, u orqali nasldan-naslga o'tishi bilangina namoyon bo'ladi, - deb ta'kidlaydi. Bu jixat umuman tan olingan. Bu holatda muhim narsa shundaki, atrofimizdagi voqelikni aks ettirish natijasi til prizmasi orqali sinadi. Demak, bilim til bilishning amalga oshirish usuli sifatida amal qilishi bilan emas, balki til bilishda o'ziga xos iz qoldirishi bilan ham lisoniy xarakterga ega⁹.

G.V.Kolshanskiy insonning ongida dunyoning manzarasini shakllantirishda tilning roli muammosini ko'rib chiqayotganda, birinchi navbatda, "dunyo manzarasi"ning asl

⁷ Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. –М.,2000. С. 79-86

⁸ Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов. –М., 2001.–С.287.

⁹ Брутян Г.А. Язык и картина мира // Научные доклады высшей школы. Философские науки. –М., 1973. № 1.–С.108

konsepsiyasini belgilaydi. Bu ibora bilan muallif insonning hayotiy tajribasi natijasida vujudga kelgan har qanday hayot hodisalari haqida u yoki bu tasavvurni bildiradi¹⁰.

G.V.Kolshanskiy tarixiy nuqtai nazardan dunyo haqidagi tasavvurning shakllanishi dastlabki bilim nuqtasidan (mifologik, soddadil) ilmiy tomondan (masalan, chet elda XX asrning o'zida fanning holati) olam haqida yetarli bilimga ega bo'lganliklarini ta'kidlaydi. Dunyoni bilish pirovard natijada uning amaliy mahorati bilan belgilanadi, dunyoni bilish vositasi esa tafakkurdir. Til tafakkurning barcha aks ettiruvchi faoliyati o'z navbatida amaliy (jismoniy) inson faoliyati bilan uzviy bog'liq bo'lgan jarayondir⁷⁹.

B.A.Serebrennikov shuningdek, dunyoning manzarasini shakllantirishda tilning alohida rolini qayd etadi. Uning fikricha, til dunyo manzarasi bilan bog'liq ikki jarayonda bevosita ishtirok etadi. Birinchidan, inson dunyosining eng chuqur qatlamlaridan tubida dunyoning lingvistik manzarasi shakllanadi. Ikkinchidan, tilning o'zi inson dunyosining boshqa manzaralarini ifoda etib, ochib beradi, ular maxsus so'z birikmasi vositasi orqali tilga kirib, insonyatning xususiyatlarini, madaniyatini olib kiradi. Voqelikni til orqali bilish dunyoni lisoniy aks ettirishda umumbashariy va milliy – o'ziga xos mutunosiblik muammosini tug'diradi. Dunyo milliy lingvistik manzarasining asosiy xususiyatlaridan biri tilning tub kategoriyalari tilda ifodalangan shakli me'yoriy va alohida hodisalar nisbatidir¹¹.

Y.N.Karaulov o'z asarlarida, "rus tili va lingvistik shaxs" va "rus tilining assotsiativ grammatikasi", "lingvistik shaxs" atamasini ishlatadi va shu vaqtdan boshlab shaxsning yoki butun ijtimoiy guruhning individual lingvistik manzaralarini tavsiflagan¹².

V.A.Maslova, har bir til dunyoni o'ziga xos tarzda belgilaydi, ya'ni uni konseptual o'ziga xos usuli bor. Bunda shunday xulosa qilish mumkinki, har bir til dunyoning o'ziga xos manzarasiga ega bo'lib, lisoniy shaxs so'z mazmunini shu manzaraga mos ravishda tashkil etilishi shart. Bu dunyoda inson maxsus idrokka ega, u tilida sobitdir. V.A.Maslovaning fikriga ko'ra, dunyo haqidagi tasavvur tushunchasi dunyo haqidagi insoniy g'oyalarni o'rganishga asoslangan. Agar dunyo inson va ularning o'zaro munosabatidagi muhit bo'lsa, u holda dunyo surati atrof-muhit va inson haqidagi mahlumotlarni qayta ishlash natijasidir. Shunday qilib, kognitiv tilshunoslik vakillari bizning konseptual tizimimiz, dunyoning lingvistik manzarasi namoyish etilganligi jismoniy va madaniy tajribaga bog'liq va u bilan bevosita bog'liqligini ta'kidlayadilar¹³.

Dunyoning lingvistik manzarasi haqida olimlar gapirar ekan, birinchidan, o'sha til, ideal, obyektiv mavjud tuzilma sifatida dunyoni idrok etishni o'ziga bo'ysundiradi va tashkil etadi. Ikkinchidan til-sof ma'nolar tizimi, real olamga yopishtirilgandek o'z olamini tashkil etadi.

E.S.Kubryakova konseptual va lingvistik dunyoqarash bir butun sifatida bir-biri bilan bog'liq, deb bahs yuritadi. Dunyoning lingvistik manzarasi madaniy tasvirning bir qismi bo'lsa-da, u eng muhim ahamiyatga ega. Biroq, lingvistik rasm madaniy jixatdan kambag'al, chunki aqliy faoliyatning boshqa turlari lingvistika bilan birga, ikkinchisini yaratishda ishtirok etadi, shuningdek, bu belgi har doim noto'g'ri va har qanday xususiyatga asoslangan¹⁴.

Y.D.Apresyan dunyoning soddala manzarasini o'rganish ikki yo'nalishda olib boriladi, deb qayd etadi. Birinchidan, bu tilga xos ayrim tushunchalarni, lingvokultural til xususiyatlari bir xil bo'lgan aholi punktlarini birlashtiruvchi chiziqlarning bir turi va ushbu xususiyatlarning

¹⁰ Колшанский, Г. В. Объективная картина мира в познании и языке Текст. / Г. В. Колшанский. –М.: Наука, 1990.–С.103. ⁷⁹ Колшанский, Г. В. Объективная картина мира в познании и языке Текст. / Г. В. Колшанский. М.: Наука, 1990. – С.22.

¹¹ Серебренников, Б. А. Роль человеческого фактора в языке Текст. / Б. А. Серебренников. –М.: Наука, 1988. – С.11.

¹² Караулов, Ю.Н. Русский язык и языковая личность / Ю.Н. Караулов. –М.: Наука, 1987.–С.263.

¹³ Маслова В.А. Когнитивная лингвистика / В.А. Маслова. Минск, 2004.–С.64.

¹⁴ Кубрякова Е. С. Краткий словарь когнитивных терминов [Текст]. – М.: Просвещение, 1996. – С. 107.

to'plamlarini o'rgandilar. Ikkinchidan, "sodda" bo'lsa-da, dunyoga ilmiy nuqtai nazar bo'lsada, tilga xos bo'lgan butun qidirish va qayta qurish ishlari davom etmoqda¹⁵.

Shunday qilib, lingvokulturologiyada til asosiy tushunchalar - inson ongida tushunchalarni shakllantirishning asosiy usullaridan biri hisoblanadi. Konsept orqali so'z olamning lisoniy manzarasiga kirib, unda boshqa leksik birliklar bilan o'zaro aloqada bo'ladi. Konsept dunyoni lisoniy aks ettirishning ilmiy va lingvistik tavsifidagi markaziy kategoriyadir. Shaxsiy va madaniy tajriba asosida ishlab chiqilgan konseptlar, odamlar ongida ma'naviy meros bo'lib, dunyoni bilish natijasi bo'lib, til tasvirini va milliy mentalitetni aks ettiradi.

Professor Xoshimov G.M o'zining maqolasida "shu kabi o'ziga xos yo universal sema konstantalari kognitiv tilshunoslik va lingvokulturologiya uchun xos bo'lgan konseptlar sifatida tavsiflanishi mumkin, garchi bu ma'noda umumiy kognitiv tilshunoslik yoki umumiy lingvokulturologiya haqida so'z yuritish to'g'riroq bo'lardi, chunki, bir tomondan, ularning tahlil obyekti bo'lib aynan ana shu universal konseptlar va ularning verbal voqelantiruvchilari xizmat qilsa, ikkinchi tomondan, xususiy kognitiv tilshunoslik va xususiy lingvokulturologiya haqida gapirish ham joizdir, vaholanki, unda ularning tahlil obyekti bo'lib xususiy konseptlar va ularni voqelantiruvchi xususiy verbal vositalar hisoblanadi¹⁶.

Shunday ekan, bizning o'rganish obyektimiz bo'lgan "tabiat" konsepti ham qiyoslanayotgan ikki tilda o'zining umumiy (universal) va xususiy (unikal) xususiyatlariga ega ekanligiga shak-shubha yo'q.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. **Выготский, Л. С.** Мышление и речь Текст. –В 6 т. Т. 2 /Л. С. Выготский. –М: Педагогика, 1982. Т. 2.–С.34
2. **Rubinstein D.** The Concept of Action in the Social Sciences / First published: October 1977 <https://doi.org/10.1111/j.1468-5914.1977.tb00385.x>Citations: 16 /
3. Кубрякова Е. С. Краткий словарь когнитивных терминов [Текст]. – М.: Просвещение, 1996. – С.85.
4. Kubryakova Ye.S. Ko'rsatilgan asar. –М.: Просвещение, 1996. – С.12.
5. Зимняя И.А. Смысловое восприятие текстового сообщения. –М.,1976. –С.27.
6. Ворф В. Лингвистической относительности гипотеза –М.,1956. –С. 267.
7. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. –М.,2000. С. 79-86
8. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов. –М., 2001.–С.287.
9. Брутян Г.А. Язык и картина мира // Научные доклады высшей школы. Философские науки. –М., 1973. № 1.–С.108

15 Апресян, Ю. Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка Текст. В 2 т. Т. 1 / Ю. Д. Апресян. 2 изд.- М.: Школа «Языки русской культуры», «Восточная литература» РАН, 1995. –С. 350.

16 Хошимов Г.М. К актуальным проблемам теории концептов и их классификации в современной когнитивной лингвистике// Til birliklarining qiyosiy-tipologik va lingvomadaniyatshunoslik yo'nalishlaridagi tadqiqi va ularning chet tillarini o'qitishdagi o'rni// Respublika ilmiy-amaliy anjumani maqolalari to'plami. Toshkent, 2017. 44-46 -b

10. Колшанский, Г. В. Объективная картина мира в познании и языке Текст. / Г. В. Колшанский. –М.: Наука, 1990.–С.103. ⁷⁹ Колшанский, Г. В. Объективная картина мира в познании и языке Текст. / Г. В. Колшанский. М.: Наука, 1990. – С.22.

11. Серебренников, Б. А. Роль человеческого фактора в языке Текст. / Б. А. Серебренников. –М.: Наука, 1988. – С.11.

12. Караулов, Ю.Н. Русский язык и языковая личность / Ю.Н. Караулов. –М.: Наука, 1987.–С.263.

13. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика / В.А. Маслова. Минск, 2004.–С.64.

14. Кубрякова Е. С. Краткий словарь когнитивных терминов [Текст]. – М.: Просвещение, 1996. – С. 107.

15. Апресян, Ю. Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка Текст. В 2 т. Т. 1 / Ю. Д. Апресян. 2 изд.- М.: Школа «Языки русской культуры», «Восточная литература» РАН, 1995. -С. 350.

16. Хошимов Г.М. К актуальным проблемам теории концептов и их классификации в современной когнитивной лингвистике// Til birliklarining qiyosiy-tipologik va lingvomadaniyatshunoslik yo‘nalishlaridagi tadqiqi va ularning chet tillarini o‘qitishdagi o‘rni// Respublika ilmiy-amaliy anjumani maqolalari to‘plami. Toshkent, 2017. 44-46 -b